

ДИАЛЕКТОЛОГИЯНИНГ АДАБИЙ ТИЛШУНОСЛИКДАГИ ЎРНИ

Кулатова Ғазиза Джинисбековна

Навоий давлат педагогика институти

Қозоқ тили ва адабиёти кафедраси ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада тилшуносликнинг муҳим соҳаси бўлган диалектологиянинг адабий тилшуносликдаги ўрни ва ўзига хос хусусиятлари ҳақида фикрлар баён этилган.

Калит сўз: диалектология, тил, тилшунослик, шева, фан, адабий тил.

ABSTRACT

This article discusses the role and peculiarities of dialectology in literary linguistics, which is an important branch of linguistics.

Keywords: dialectology, language, linguistics, dialect, subject, literary language.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются роль и особенности диалектологии в литературоведении, которое является важной отраслью языкознания.

Ключевые слова: диалектология, язык, языкознание, диалект, предмет, литературный язык.

КИРИШ

Диалектология грекча “диалектос” сўздан олинган бўлиб, бирор тилнинг мавжуд шева ва лаҳжаларини ўргатади. Диалект – шева, логос – таълимот, яъни шева ҳақида таълимот демакдир. Дунёда мавжуд тилларнинг деярли барчаси ўзига хос ички шева ёки шевачалардан иборат. Туркий тилларнинг ҳар бири бир неча шева ва диалектлардан иборатлиги фанда маълум. Шевашунослик мутахассисларидан бири профессор Е.Д. Поливанов: «... туркий тилларнинг бирортаси ҳам шевалараро қозоқ тили сингари бу қадар кескин фарқланмайди, демак,... бирорта туркий тил ҳам шу қадар специфик, диалектал хилма – хиллик хусусиятига эга эмасдир. Бу эса, табиий, адабий тил учун бирор диалектни асос қилиб олиш масаласини ниҳоят даражада оғирлаштиради», деган эди. Бунда албатта, фикримизча тилшуносликнинг алоҳида ўрни бор. Катъий айтиш мумкинки, тилшуносликнинг барча соҳалари каби диалектологияни ҳам ўз ичига олган жаҳон тилшунослиги фани ҳам шу кунги таракқиёт босқичига етиб келгунча узок тарихий таракқиёт даврини, «ўсиш» даврини босиб ўтди. У турли мактаблар, окимлар, таълимотлар таъсирида бўлди, олимлар томонидан лисоний ходисалар ҳақида айтилган

фикрлар қарама қаршилигига, тил ходисалари ҳақида яратилган жуда кўплаб манбаларга «гувоҳ бўлди», шаклланди. Аниғи, тилшунослик фани ҳам жаҳон фанлари тизимида ўзига хос ва ўзига мос доимий мустаҳкам ўрин эгаллади¹. [1.9.]

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Қозоқ лаҳжашунослик фани ер юзидаги қозоқ миллатига мансуб аҳолининг жонли сўзлашув тилини текширади. Маконни ўрганиш нуктаи назардан диалектология икки хил бўлади:

- 1) тасвирий диалектология ёки диалектография;
- 2) тарихий диалектология.

Тасвирий диалектология ёки диалектография маҳаллий шева ва лаҳжаларга хос фонетик ва лексик, морфологик хусусиятларни кайд этади, ёзиб олади ва уларни картага туширади. Тарихий диалектология тилнинг диалектал хусусиятлари билан бирга, шу хусусиятларнинг келиб чиқиши, ривожланиши, турли даврларда ўзгариш, кардош тиллар билан муносабати ва шу шеваларнинг ташкил топишида кардош ва кардош бўлмаган тилларнинг иштироки кабиларни ўрганади. Кейинги йилларда барча қозоқ шеваларини ареал ва лингвогеографик усуллар билан ўрганиш ҳам тарихий мақсадларни кўзда тутди. Диалектологиянинг шеваларни ўрганиши эса тил тарихи учун ҳам, халқ, тарихи учун ҳам бой ва қимматли материаллар беради. Чунки, адабий тилда аллақачонлар йўқ бўлиб кетган ёки ўзгаришга учраган сўзлар, айрим грамматик шакллар маҳаллий шеваларда сақланиб қолганлиги табиий. Уларни топиб адабий тилга олиб кириш ёки уни бойитиш жуда муҳимдир. Тилшуносликда диалектология тиллар тарихидаги айрим ноаниқ масалаларни ойдинлаштириш, ҳал қилиш учун асосий манба беради.

Қадиимги ёзма ёдгорликлар тилнинг биз учун ноаниқ, (гумонли) бўлган айрим хусусиятларини ҳозирги турли шевалар материаллари ёрдамида аниқлашимиз ва тўлдиришимиз мумкин. Шеваларни ўрганиш адабий тилнинг фонетик, лексик – грамматик нормаларини белгилаш, орфография ва орфоэпиясини стабиллаштириш учун катта ёрдам беради. Шеваларни ўрганиш орқали ўтмишдаги уруғ ва кабилаларнинг жойлашиш ҳудудларини аниқлаш, этнонимлар, топонимлар, гидронимлар, умуман онамастика (номлар) воситасида халқ, тарихининг айрим мавҳум томонларини ёритиш мумкин.

¹ Р.Расулов. Умумий тилшунослик. Дарелик. Тошкент. 2010. 9 – бет.

Шу жиҳатдан, диалектларни ўрганиш ҳам илмий, ҳам амалий аҳамиятга эгадир.

Диалектология (лаҳжашунослик) нинг ўрганиш макони: шева, диалект ва лаҳжа атамалари. Бу атамалар диалектология фанининг ўрганиш макони (объекти) ҳисобланади. Шева – бирор тил доирасидаги халқ, жонли тилининг ўзига хос фонетик, лексик ва грамматик хусусиятларга эга бўлган энг кичик қисми ҳисобланади². [2.5.] Масалан, Тошлок, шеваси, Қарноқ шеваси, Чимкент шеваси, Турк шеваси.

Диалект – тилшуносликка доир адабиётларда кўпинча лаҳжа маъносида, баъзан шева маъносида ҳам қўлланади. Олимлар томонидан яратилган диалектологияга оид илмий ишларда шева, диалект ва лаҳжа атамаларини фарқламаслик, аралаштириб қўллаш ҳоллари ҳам учрайди. Диалект – халқаро атама бўлиб, умумлингвистик «диалект» маъносида ишлатиш лозим. Диалектология фани учун шева ва лаҳжа атамаларини қўллаш етарлидир. Бирок, халқларнинг жонли тилини ўрганган олимлар бир қатор шахар шевалари учун диалект атамасини ишлатганлар: Масалан, қозоқ ва ўзбек халқлари шеваларига хос бўлган Фарғона диалекти, Самарканд – Бухоро диалекти, Андижон диалекти, Қипчоқ диалекти, Чимкент диалекти ва бошқалар. Лаҳжа – арабча сўздан олинган бўлиб, равиш, тарз, йўсин каби маъноларни билдиради. Лингвистикада тилнинг бир неча шева ва диалектларини ўз ичига олган, умумий хусусиятлари жиҳатдан ўхшаш катта бўлаги, яъни шевалар йиғиндисидир. Эски туркий тилларга доир адабиётларда лаҳжа (русча наречие) атамаси ҳозирги мустақил миллий тил маъносида ҳам ишлатилган. Масалан, туркий тилларнинг қозоқ лаҳжаси – бу ибора ҳозирги қозоқ миллий тили маъносида қўлланган³.

Диалектологиянинг асосий вазифасига эътибор қаратадиган бўлсак, унинг қўлами жуда кенг. Диалектология фанининг макони (объекти) маҳаллий шева диалекти ва лаҳжаси бўлиб, мақсади ва вазифалари куйидагилардан иборат:

- шева ва диалектларнинг фонетик, морфологик, синтактик ва лексик хусусиятларини ҳар томонлама тавсиф қилиш;

- миллий тилнинг пайдо бўлиши ва тараққиётида шеваларнинг тутган ўрни ва шу миллий тилга асос бўлган шеваларни аниқлаш;

² Б.Тўйчибоев, Б.Хасанов. Ўзбек диалектологияси. Тошкент. А.Кодирий номидаги Халқ мероси нашриёти.. 2004. 5 – бет.

³ .Тўйчибоев, Б.Хасанов. Ўзбек диалектологияси. Тошкент. А.Кодирий номидаги Халқ мероси нашриёти.. 2004. 6 – бет.

- шеваларнинг ўзаро муносабатини, уларнинг адабий тил ва кардош тилларга бўлган муносабатларини белгилаш;
- ўхшаш хусусиятларига кўра шеваларнинг таркалиш чегарасини аниклаш;
- умумий ўхшаш лингвистик хусусиятларини белгилаш асосида шеваларнинг маълум ҳудуддаги таркалиш карталарини тузиш ва шеваларни тасниф қилиш;
- ўрганилган шеваларни карталаштириш асосидаги лингвистик атласини тузиш ва бошқалар.

Тил шеваларининг асосий хусусиятларини яхши билиш ўқитувчилар, айниқса она тили фани ўқитувчилари учун жуда зарур. Ҳозирги кунда шева хусусиятлари адабий тил таъсирида жуда тез бирлашиб, текисланиб бораётганига кдрамай, бу хусусиятлар факат қишлоқларда эмас, балки шаҳарларда ҳам маълум даражада сакланиб турибди. Шу сабабли ўқувчилар нутқида, айниқса, бошланғич синф ўқувчилари ёзувида учрайдиган хатолар шева таъсирида содир бўлмоқда. Шунинг учун ўқитувчилар, айниқса, она тили ўқитувчиси адабий тил меъёрларини яхши билиши, бу меъёрларни ўқувчиларга ўргатиши, уларнинг ёзма ва оғзаки нутқ маданиятини ўстириш устида тинимсиз машғулот олиб бориши зарур ҳамда ўқувчилар нутқида учрайдиган камчиликларни (шева таъсиридаги) тузатмоқ учун барча шеваларга хос хусусиятларни яхши билмоғи керак. Масалан, қозоқ тили шевасида *шылапщын – леген, жам, кірлен, шылаушын, тас; кесе – самал, тиялай, тас аяқ, шыны аяқ, ақпыр, ақпар, кардон, жанан; курке – балағаш, балаған, шайла, шабра, кепе, алтаяк, қопын, лапас, жаппа*⁴ [<https://zharar.kz>] каби шева хусусиятлари учраб туради. Ўқувчилар нутқида учрайдиган бундай хатоларни тузатиш учун ўқитувчи шу ҳолатларнинг келиб чиқиш сабабини билмоғи керак.

ХУЛОСА

Шундай қилиб, Республика олий ўқув юртларида филологик ўқитишнинг асосий вазифаси адабий тил нормаларини, шунингдек, адабий тилнинг шеваларга булган муносабатини ҳам ўргатишдир. Бу вазифани ҳал қилиш филологларнинг тилнинг тарихий ривожланиш қонуниятларини яхши билиши билан боғлиқдир. Филологлар бу маълумотлар билан диалектология фанини бойитади.

⁴ Диалектология туралы жалпы тусінік. <https://zharar.kz>

Фойдаланилган адабиётлар

1. Расулов Р. Умумий тилшунослик. Дарслик. Тошкент. 2010. 9 – бет.
2. Тўйчибоев Б., Хасанов Б. Ўзбек диалектологияси. Тошкент. А.Кодирий номидаги Халк мероси нашриёти. 2004. 5 – бет.
3. Тўйчибоев Б., Хасанов Б. Ўзбек диалектологияси. Тошкент. А.Кодирий номидаги Халк мероси нашриёти. 2004. 6 – бет.
4. Диалектология туралы жалпы тусиник. <https://zharar.kz>